

FRIED ISTVÁN

**JEGYZETEK BÍRÓ FERENC: A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK
MAGYAR IRODALMA CÍMŰ KORSZAKMONOGRÁFIÁJÁHOZ**
(Budapest, Balassi Kiadó, 1994. 446 l.)

„...az olvasó monográfiát és nem kézikönyvet tart a kezében” – határozza meg a szerző munkája műfaját, eleve elhárítva magától a teljesség vagy a megközelítő teljesség (az „extenzív totalitás”) igényét, hogy tudniillik a kutatott korszak minden kulturális (irodalmi) jelenségéről illik (?), kellene (?) szót ejtenie. Márpedig a szerző csupán az általa körvonalazott „tárgy” feltárására, pontosabban szólva: leírására-elemzésére vállalkozik, és nem kíván *körképet* adni, amely szerinte a „kézikönyvek” sajátja. Ugyanakkor a célkitűzés ennél merészebb is, szerényebb is, hiszen a „tárgy” kimerítően részletes előadását ígéri, jórészt inkább az utóbbi évtizedekben részben elhanyagolt területekét, amelyekkel kapcsolatban jókora, kellően még nem rendszerezett, megnyugtató módon nemigen vizsgált adatok bukkantak elő (például: a messzi múltba vész Császár Elemérnek a maga korában sem igazán korszerű Verseggy-monográfiája, és még Szauder József izgalmas dolgozatai óta is több kötetnyi Verseggy-kézirat kiadására került sor). Ezzel szemben a monográfia (a magyar monográfia-hagyományoktól egyáltalában nem eltérő módon) nem annyira új anyag feltárásában jeleskedik, mint inkább az eddig feltárt anyag új rendszerbe foglalásában, új (?) szempontú taglalásában. E téren Horváth János nyomába lép, aki nem a levéltári, kéziratári források földelésében, kiadásában szerzett nem múló érdemeket, hanem a meglévő anyag újszerű csoportosításában, a maga fejlődéstörténeti elképzeléseibe való beiktatásában, ezen keresztül egy, az addigi rendszerezésektől jórészt eltérő magyar-irodalomkép körvonalzásában. Bíró Ferenc kötete derekasan és színvonalasan teljesíti a maga elé kitűzött célt. A kötet előzményei közé tartozik Waldapfel Józsefnek több kiadást megért (szintén) korszakmonográfiája, amelynek lapossága, sematizmusa iskolapéldája lehet az 1950-es, részben 1960-as esztendőik korszerűtlen, a korszak irodalmától riasztó szemléletének, valamint Jancsó Elemér roppant anyagot mozgató vállalkozása, amely szintén magán viseli a kora szemléletéből fakadó frazeológiai és egyéb bizonytalanságokat. De mindenképpen előzménynek tekinthető Szauder József megannyi dolgozata, amelyek sehogyan sem akartak monográfiává összeállni: Szauder végül is töredékben hagyta lendületesen induló Verseggy-könyvét, a tervezett Csokonai-monográfiát, nem írta meg Kazinczy Ferenc pályájának emlékezetét sem, pusztán eszmetörténeti, lélektani és filológiai remekléseket hagyott hátra Verseggy, Csokonai és Kazinczy életműve egy-egy szeletéről. Nyilván közrejátszott a monográfiatervek megfeneklésében a feldolgozatlan anyag mennyisége, hiszen alapkutatásokat kellett (volna) előbb elvégezni. Mindez azonban nem akadályozta meg például Julow Viktort abban, hogy ne készítse el Csokonai és Fazekas pályaképét, a poétikai kérdések elemzésére való különös tekintettel, valamint Vörös Imrét a XVIII. századi magyar irodalom egy-egy gondolkodástörténetileg lényeges vonatkozásának megírásában, Mezei Mártát abban, hogy a Csokonai előtti magyar líra főbb tendenciáinak

kötetnyi értelmezését adja, Debreczeni Attilát a Csokonai-életmű egy jelentős részletének elemzésében.

Bíró Ferenc az egyik utat sem vélte járhatóknak, már csak azért sem, mert – mint előző könyvében, amelyben Bessenyei György és íróbarátai gondolkodás- és eszmetörténeti jelentőségére figyelmeztetett – óhatatlanul szembe kellett kerülnie azzal a feloldhatatlannak tetsző dilemmával, amely Welck szerint az irodalomtörténet bukásához vezetett (vagy vezethetett); nem is oly könnyű annak tisztázása, az irodalom történésze, minek a *történetét* írja, az irodalomét-e (ebben ezúttal akadályozta a szerzőt a XVIII. és a XX. század egymástól jócskán eltérő irodalomfogalma), vagy az irodalom intézményének, netán az irodalmi intézményeknek történetét-e (a sajtótörténet jórészt meg van írva, színháztörténeti vállalkozások is készültek, könyvtártörténetről eleve illik lemondani, hiszen ez csak tágabb értelemben tartozik ide), esetleg az irodalom társadalmi szerepéét-e? Vagy mindezzel ellentétben: poétikai szempontot kövessen-e; a műfajok vagy az íróportrék alkotása legyen vezérelve? Mindehhez járulhat az általam már több ízben felelegetett vita felelevenítése: Julow Viktor azt róttá föl Szauder Józsefnek (némileg talán túlozva, de a Szaudert is gyötrő problémára jó érzékkel rátapintva), hogy az eszmetörténeti, filozófiai anyag olykor eltakarja, a háttérbe szorítja a költőit-költészetit, és így például Csokonairól ugyan egyértelműen kitetszik, milyen korszerű és megragadóan nagyszabású szintézisbe hozta a *Dorotya* poétája a XVIII. század olykor egymással is vitázó, gondolattörténetileg lényeges elemeit, ám az nagyon kevésbé, hogy költőként, „poétikailag”, miként tudott kortársa lenni például a klasszika periódusát megvalósító Goethének és Schillernek. Hasonlót érzékelttem magam is Debreczeni Attila egyébként (nem udvariasági frázisnak szántan mondom, hanem valóban) kiváló Csokonai-könyvének olvasásakor: egyre több és egyre újabb ismeretek tárulnak föl arról, hogy miképpen sajátította el Csokonai a felvilágosodás bölcséleti kérdésfeltevései nyomán támadt „szakirodalmat” vagy éppen a fiziko-teológiát, ám nem sokkal többet tudunk meg arról, hogy mennyiben újította meg (és megújította-e egyáltalában?) a magyar költői műnyelvet, beleilleszkedik-e a korszak európai költészetébe, továbbá: költészettörténetileg is olyan korszerű egyénisége-e a magyar irodalomnak, mint gondolkodástörténetileg...

Bíró Ferenc határozottan jelöli meg, miről fog írni, miképpen kerülhetők el – szerinte – azok a veszélyek, amelyek vállalkozása bukását eredményezhetnék. „A tanulmány tehát nem a kor magyar és nem magyar nyelvű irodalmáról (»tudományáról«) beszél általában véve, hanem mind a kettőről úgy, hogy minél teljesebben megismerjük ezt a különös dialógust, furcsa küzdelmet vagy bizarr játszmat – az időben változó arculatú feleket éppen úgy, mint viszonyuk változatait.” Több megjegyzés kívánczik ide (elismerve a célkitűzés jogosultságát, és azt, hogy a szerző maga választhatja meg könyvének tárgyát, maga jelölje ki az értelmezési stratégiák közül a számára a leginkább megfelelőt), meghozzá a Bíró Ferenc megjelölte tárgyon belül maradván. Ugyanis a korszak (amennyiben valóban viszonylag pontos kezdettel és viszonylag pontos korszakhatárral rendelkező periódusról van egyáltalában szó) nem magyar nyelvű irodalmáról („tudományáról”) nemigen esik szó a könyvben. Még ott sem, ahol szinte megkerülhetetlen lenne. Úgy vélem, nem elég, ha a szerző megemlíti, miszerint még Révai is, Verseghy is latinul vagy németül fogalmazták meg grammatikájukat, nyelvészeti műveiket, talán arról sem lenne szabad megfeledkezni, hogy miféle fogalomhasználatlaltal éltek ezekben a nem magyar nyelvű művekben: tudniillik igyekeztek-e

latinul (vagy németül) megszólaltatni a korszak korszerű frazeológiáját, vagy pedig a hagyományos XVIII. századi grammatikák fogalmi rendszeréhez igazodtak-e; s mindennek milyen következményei lettek a magyar nyelvtani-nyelvészeti szakkifejezések histórikumában. S ha e kérdés felvetése talán maximalista igénynek tetszik, annak kifejtése bizonyára számon kérhető (a munka célkitűzésének szellemében), hogy

(1) Magyar költők latin nyelvű versei, kötetei miképpen illeszkednek be (és beilleszkednek-e) a Bíró által fölvázolt körképbe? Vajon a XVIII. századi, iskolás horatianizmus továbbélése jellemzi-e Révai Miklós vagy Dayka Gábor latin nyelvű verseit (Révai latin kötete megjelent, Dayka latin versei kéziratban maradtak), vagy pedig a saját líra felé vezető poézisként kell-e tárgyalnunk ezeket a verseket?

(2) A periódusnak latin nyelvű magyar(országi) költészete hol helyezkedik el a magyar líra és epika „térképén”? A Szörényi László által bemutatott latin nyelvű honfoglalási epikáról vannak korszerű ismereteink, de például Hannulik János Krizosztómnak a maga korában nevezetes, magyar költők által is recipiált alkalmi és ódaköltészete mennyiben jelez modernebb gondolat- és érzéstartalmakat, vagy mennyiben örököse a barokk költészetelképzelésnek? S mindez hogyan illeszkedik nemcsak a deákos klasszicizmusnak nevezett irányzathoz, hanem mennyiben fogható föl úgy, mint a későbbi klasszikai irányzat előszövege (Berzsenyi legalább is frazeológiailag sokat köszönhet Hannuliknak, s kérdés, hogy a Sarbiewskit fordító Virág Benedek miként követi a neolatin költészetet)? A megfogalmazás számomra így kissé bizonytalannak tetszik: a nem magyar nyelvű „irodalom” ugyanis magába foglalja a magyarországi német, szlovák, szerb stb. irodalmat is. Művelődéstörténeti szempontból nyilván célszerűbb (miként jórészt Kosáry Domokos is teszi) Magyarország valamennyi kultúrájáról számot adni, kifejezetten irodalmi szempontból azonban kétségesnek tűnik – Bíró Ferenc célkitűzése alapján – az efféle vállalkozás sikere. Hiszen ha a magyar irodalom részének tekintjük a magyarországi német nyelvű alkotásokat, akkor mi indokolja, hogy szlovák szerzők latin nyelvű írásait kizárjuk vizsgálódásaink köréből? Nagyon nehéz meghúzni a határvonalat, ezt elismerem, de valahol mégiscsak határozottan ki kellett volna jelenteni: a nem magyar (nyelvű) irodalom („tudomány”) körébe mi tartozik.

(3) A följebb említett kérdésekkel függ össze, bár más irányba tájékoztat az alábbi probléma. Rossz magyar oktatási-szervezési gyakorlat az, hogy a magyar irodalmat (mesterségesen) elvlasztjuk az ún. világirodalomtól. Azaz: még ott sem egyetlen tárgyon belül történik a magyar és a világirodalom oktatása, tárgyalása, ahol erre mód nyílna (például a felvilágosodás korszakának előadásakor). Bíró Ferenc célkitűzéséből valóban következik, hogy

(a) Az irányzatpoétikai megfontolások teljesen elmaradnak. Sem Szauder József klasszicizmus- és rokokófelfogására, sem a közkeletű európai nyelvű kézikönyvek stílustörténeti korszakolására, differenciálására, konfrontáló módszerére nem történik utalás. Minthogy a szerző szándékát és elhatározását illik tiszteletben tartani, ezt korántsem számonkérő hangsúllyal említem, csupán töprengök azon, hogy irodalomról beszélve vajon nem célszerűbb-e egy, az irodalomhoz mégiscsak közelebb álló szempont bevezetése, mint egy szociológiához (jó, irodalomszociológiához) inkább kapcsolódóé. Hiszen az utóbbi esetben egyfelől valóban szociológiai, jobb indulatúan művelődéstörténeti meghatározók demonstrálására kerül sor, ilyen: „A laicizálódó értelmiség irodalma”, ezen belül például:

„erkölcsstanok”, vagy: „A nemesség irodalmának újraerősödése” (ezen belül írói portrék); másfelől a könyv második harmadától legalább is címében olyan (akárminek is gondoljuk, mégis) *irodalmi* terminológia kerül az előtérbe, legalább is a címet tekintve, mint: „Műfajok”, „A költészet története” (eddig nem erről volt szó?), „Az önelvű költészet képviselői”. Az irányzatpoétikai megfontolások elmaradásáért nem kárpótol (engem), hogy például Daykáról szólva sokkal inkább mentalitástörténeti és kevésbé a költői egyéniséget, a külön fejezetet érdemlő lírát illető kérdésekről esik szó (túlnyomórészt), vagy hogy Csokonai csupán egy „Határozott életerv” reprezentánsaként szerepel, s így szó esik programról, példaképekről, erkölcsstanról, metafizikáról stb., de a tulajdonképpeni költészetéről alig-alig tudunk meg valamit, arról nem is beszélve, hogy mielőtt Csokonai részletesebb portréját fölvezolta volna a szerző, már megismerkedtünk Csokonaival, a drámaíróval.

(2) Visszatérve a magyar irodalom-világirodalom problematikára: a könyvből nem tetszik ki eléggé, hogy a XVIII. században is szerves része a magyar irodalom a világirodalomnak. A „fordítói mozgalom” a színháték történetével kapcsolatban említődik (Kerényi Ferenc idevágó kutatásait méltán idézve), ám mintha a magyar irodalom légüres irodalmi térben, hermetikus elzártságban alakult volna, teremtette volna önmagát. Ha Bíró Ferenc elzárkózik a rosszemlékű hatáskutatástól, tökéletesen egy véleményen vagyok vele. De abban már nem tudom jószívvel követni, ha könyvével azt látszik sugallni, miszerint lehetséges a magyar irodalom egy periódusának bemutatása anélkül, hogy a vele párhuzamban alakuló irodalmakból irodalmunkra vetülne fény (és viszont), illetőleg az „Európa és a magyar irodalom” témaköre (a metafora Hankiss János egy tanulságos könyvének címéből kölcsönzött!) ilyen mértékben elhanyagolható lenne. Ha Bíró Ferenc nem akarja saját kutatási eredményeit (Bessenyeivel, Ányossal kapcsolatban) ismételni, igaza van, bár olykor megteszi, ha nem akarja fölmondani Gálos Rezső vagy Szauder József feltáró munkájának eredményeit, s a tanulmányokra csak lábjegyzetben hivatkozik, megérthető. Az azonban mindenképpen sajnálatos, hogy akár „háttéranyagként”, akár „kontroll-anyagként”, akár a lehetséges „korszerűség” mércéjeként nem épül bele az egyes fejezetekbe az európai irodalmak alkotóinak az a sora, amely nélkül elképzelhetetlen a magyar felvilágosodás irodalma. Talán nem túlzás, ha az előadás és a felfogás jellegzetességének vélem a „furcsa módon” meg a „paradoxon” kifejezések vissza-visszatérését. Modorosságai minden íróembernek akadnak, nem egyszer képzavarai is (360.: „A feszültség a tetőponton állt...”). Itt azonban nem erről van szó, illetőleg: nem elsősorban erről. Persze, arról sem, hogy az eseményeknek feltétlenül úgy kellett történniök, amiképpen történtek. Hanem pusztán arról, hogy egy következetes és céltudatos előadás nemigen *furcsállhatja* azoknak az eseményeknek bekövetkeztét, amelyek egy ennyire (szociológiailag és bölcséletileg) megalapozott kutatás nyomán papírra vetődtek. Hiszen ha a folyamat értelmezője maga is „furcsá”-llja azt, ami megtörtént, akkor lehetséges, igaz, nem bizonyos, hogy az előadás logikájában van a hiba. S még valami. Ha valóban „furcsa módon” sorolódnak egymásután a történészek vagy a jelenségek, akkor mi az, *amihez képest* furcsák? Létezik-e szabályos irodalmi folyamat vagy irodalomközi gondolati ív? Létezik-e „ideáltipikus” megoldási lehetőség? És egyáltalában: a „furcsa módon” zajló eseménysor esetleg meghatározható sajátosságra enged következtetni. Igen ám, de csak valamihez képest lehet bármi sajátos, önmagában, egymagában nem. Talán kiűt az európai, közép-európai, kelet-közép-európai irodalmak, gondolkodástörténe-

tek sorából a magyar irodalom, gondolkodás- és művelődéstörténet? Lehet, hogy igen, de akkor ezt valamiképpen demonstrálni kellett volna...

(3) A följebb megkezdett gondolatmenetet folytatva, példán érzékeltetném, hogy a magyar és európai irodalmak egybevetésének elmaradása miféle hiánynak lehet okozója, továbbá ez a könyvet jellemző „sajátosság” gondolkodástörténetileg is törést okozhat az előadásban. Bíró Ferenc könyvének Kármán-fejezete a szerző korábban megírt, igen értékes Kármán-dolgozatának továbbgondolása, illetőleg néhány adattal és egy-két szemponttal való gazdagítása. A magam kutatásának eredményeit nincs jogom számon kérni, e kutatási eredmények mérlegre tételeit talán igen (minthogy lábjegyzetben a szerző egyetértőleg hivatkozik rá). Felvetettem, ám azóta sem dolgoztam föl Kármán József pietista indíttatásának, a *Fanni hagyományai* szókincse és képanyaga pietista forrásainak gondolatát. Utalnék rá, hogy apai ágon Kármán olyan lelkészcsaládból származik, amelynek révén igen közel kerülhetett a pietista hagyományhoz és frazeológiához. Kármán apjától és nagypapjától prédikációk, beszédek maradtak fenn, amelyeket ebből a szempontból még nem vizsgált meg senki, sőt, még csak kísérlet sem történt arra, hogy ellenőrizze: vajon a Gálos Rezső által feltárt, a lírikus prózára valló stílussajátosságoknak a *Fanni hagyományai*ban olvasható változatai olyan körmondatok, rajongásról (Schwärmerei) tanúskodó tirádák révén realizálódnak-e a kisregényben, amelyek talán a pietista szerzők képalkotása és mondat-szerkesztése felé irányíthatnák a kutatót? A feltételezés kissé bizonytalan, hiszen sejtésről van szó. Nem is konkrétan ennek földerítését vártam (volna) Bíró Ferentől, hanem a kisregény előadásmódjának egybevetését a hasonló (főleg német) regényekéivel, vagy a *Bácsmezej*vel, netán Kazinczy Gessner-átköltésével, egyszóval az érzékenység magyar irodalmának egy-egy változatával. Az valószínűleg messze meghaladta volna e monográfia egyébként jól és arányosságában is helyesen illeszkedő Kármán-fejezetének lehetőségét, hogyha a szerző továbbvitte volna meglátásomat a *Fanni hagyományai* biblikus motívumairól és képkincséről, és ezek funkcióját összevetette volna a *Werther*ben szintén bőséggel megtalálható biblikus utalásokkal és allúziókkal, és ebből az összevetésből vont le volna következtetéseket. Annyi bizonyos, hogy a *Fanni hagyományai* viszonylag távol kerül(t) ebben a könyvben az európai érzékenység hagyományától. Ezért nem kárpótol, bár jóleső érzéssel tölt el Bíró Ferenc korábbi tanulmányából ide átemelt találmánya Kármán (ki tudja, mennyire közvetlen) Lessing-ismeretéről. A Lessing-utalás annál érdekesebb a *Fanni hagyományai*ban, minthogy ez erősen elüt a pietista elképzelésektől (amelyek a Kármán által is jól ismert Wieland nem egy művében szatirikus ábrázolásban jelennek meg). Ha már Kármánnál a lábjegyzetben és a főszövegben kurta említésben szó esik az irodalmi idézésről, ezt másutt is meg lehetett volna tenni (például Ányos és Wieland lehetséges kapcsolatait bemutatandó).

(4) Elfogadom Bíró Ferenc egyik megállapítását: gyakran a bölcsélet készítette megszólalásra az írókat. Az elfogadás azonban nem feltétlen egyetértést jelent. Viszont az „irodalom mechanizmusa”-ról ezek szerint annyira eltérő a véleményünk, hogy a magam felfogását nincsen jogom a szerzőn számon kérni, aki ehhez a megállapításához hű marad könyve utolsó lapjáig. Több meggondolásra készítet az ezt a tételt megelőző vélekedés: „a hazai írók a felvilágosodás újfajta gondolkodásmódja s az egész korszakot átható hatalmas eredményei elől nem zárkózhattak el, ellenkezőleg, itt, ezen az úton haladhatták meg a tradíciót s ezen a terepen építhették fel saját világukat”. Nem egészen illendő, ha visszakérdez-

nék: *költői* világukat? Valóban a felvilágosodás gondolkodásmódja és megannyi eredménye fakasztott költészetet, amely a tradíciókat (melyeket?) meghaladta? S bár elfogadom, hogy a felvilágosodás korszakjelölőként szerepel (még mindig rokonszenvesebb, mint a szláv irodalomtörténetek „nemzeti ébredés” vagy „nemzeti újjászületés” periódus-meghatározása), a felvilágosodás *ellenében* nem született irodalom („tudomány”)? Gvadányi a felvilágosodás korszakában, felvilágosodott korban alkotott-e, vagy pedig jórészt nem a felvilágosodás, hanem a periódusban élő-működő más eszmei irányzatokra reagált? S mit jelent az, hogy „hazai írók”, különös tekintettel a nem magyar írók „hungarus patriotizmus”-ára? S a tradíció meghaladása nem azt jelenti-e, hogy egy bizonyos tradíciótól fordultak el az írók, hogy más tradíciókat a magukévá éljenek, azok „világát” gondolják, írják tovább? Vagy pedig helyesebb lenne egy bizonyos tradícióhoz fűződő „polémikus”, szatirizáló viszonyról szólni? Kérdések, amelyek esetleg nemcsak ennek a mondatnak kapcsán, hanem az egész könyv olvastán fölmerülhetnek, és amelyekre nem leltem a műben a választ. S bár az előbb idézett két passzus egyik következtetéseként és a tárgy meghatározásaként is értelmezhető mondat ellen (a szerzői szándékot figyelembe véve) nem vethetünk valójában igazából semmit sem, nem tagadom, szűknek, sőt, leszűkítőnek érzem. Egy másik „ominózus” mondat szerint a korszak írói között túlságosan sok polihisztorral találkozunk. Kérdésem ezúttal így hangzik: a XVIII. században hol nem? Voltaire nemcsak az összes lehetséges műfajban alkotó író-költő-tudós volt, hanem filozófus, Newton és Locke műveinek jó ismerője, népszerűsítője (*Micromégas!*), aki fizikai kísérletekkel is foglalkozott, Rousseau: többek között író, alkotmány-fogalmazó, zeneszerző, Goethe már ekkor annyi területen ügyködött, hogy a szerkesztő adta helyen nem férne el még a pusztá felsorolás sem, Lomonoszov természettudós és poéta, Schiller költő, teoretikus és a világtörténelem tanára (hogy csak a legnagyobb neveket említsem, annyit azért még hozzátennék, hogy a magyar irodalomban is, egész Európában is oly népszerű Gessner: író, képzőművész és sikeres üzletember). S bár a tudományok differenciálódása megkezdődött, azért a „két kultúra” ekkor még együtt volt művelhető, talán nem mindig azonos színvonalon, mindenesetre közös nevezőre volt hozható a különféle diszciplínákban történő munkálkodás. Ilyen módon a magyar irodalmi specifikumként ugyan nem tételeztem, hanem sugallt, sejtetett tétel aligha tartható, legalább is ebben a kategorikus formában nem. Illetőleg: amennyiben a magyar irodalom európai, közép-európai, kelet-közép-európai kontextusában lenne szemlélhető, feltehetőleg pregnánsabban kitetszene, hogy mi az, ami a magyar irodalom sajátja, mi az, ami regionális jellegzetesség (van ilyen!), és mi az, ami a korszak egészére nagyjában-egészében jellemző.

Talán túlságosan aprólékosan is foglalkoztam a tömör bevezető fejezet néhány számomra problematikus kitételével (s itt még egyszer le kell írnom, hogy mindenekelőtt *számomra* problematikusak, a szerző korfelfogása, tárgymegjelölése, előadása következetesnek mondható, az eltérés a szerző fölfogása és az enyém között másutt található), gyöngye mentességemre szolgáljon: egyre bizonytalanabb vagyok a hagyományosnak tekinthető korszakmonográfiák létrehozhatóságában. S hogy a szerző szavával éljek: akár paradoxnak is tetszhet megállapításom (vagy vallomásom?). Mindenekelőtt azért, mivel egy nagy hagyományú irodalomtörténeti műfajt igyekszem kétségessé tenni akkor, amikor az utóbbi esztendőik vagy évtizedek legszínvonalasabb korszakmonográfiáját olvashattam végig (ismét nem udvariassági kört írok le, mint ahogy nem kifogásaimat részleteztem,

hanem a szerzőtől eltérő irodalom- és irodalomtudomány felfogásomat regisztrálom). A hagyományos korszakmonográfiákban többek között azért kételkedem, mivel a pozitívizmus korában születvén, továbbörökítették a pozitívizmus jól ismert, Magyarországon az irodalomtudományban kiváltképpen szűkítő-egyszerűsítő módszerét. Jól mutatja ezt Waldapfel József idézett könyvének marxistának mondott frazeológiával felöntött lapos pozitívizmusa. Bíró Ferenc nem csekély érdeme, hogy nem egyszerűen szakított ezzel a módszerrel, hanem megkísérelte, hogy elméletileg is alátámassza a maga eredendően szociologikus és eszmetörténeti beállítottságú irodalomtörténeti elképzeléseit. A szellemtörténet és egy szociologikus irodalomfelfogás lehetséges érintkezéseire már Szerb Antal szolgáltatott ékes és szellemes példát magyar irodalomtörténetében. Az eredmény: olvasmányos, de inkább frappáns megállapításokkal sziporkázó, mint tudományos alapos-sággal és végiggondoltsággal jeleskedő munka. Hiszen a korszakmonográfia vagy a korszak, vagy a korszakban működött írók monográfiája; a szerző vagy részeire szabadalja az írói pályákat (például egy műfajtörténeti rendszerezés kedvéért), vagy többször, majd mindegyik írónál elismétli például a műfajtörténeti (és elméleti) vonatkozásokat. Az általános korjellemzők többnyire az egyes írók pályaképéből, esztétikai nézeteiből, az „esztétikai normá”-ból, azok „megsértése”-ből stb. levont tanulságok összegzéséből adódhatnak, ilyenkor az ismétlés másképpen zavarja az olvasás folyamatosságát, hiszen ugyanazt az egyes írói portréknál is el kell (vagy szokás?) mondani. Emellett (valószínűleg) nagyon nehéz megtalálni a helyes arányt az írói életrajzok, az esztétikai szempontú méltatás, a kontextusba való beágyazottság földerítése stb. között. Ha viszont egyetlen szempontot választ ki a szerző (saját előadásomon ironizálva a pozitívizmus egyik kulcsszavát kérem kölcsön: ha megvan a monográfia faculté maitresse-e), akkor előadásából lényeges jelenségek maradhatnak említetlen, és az egyetlen szempont esetleg nem minden író esetében ösztönözhet az igazán releváns vonások kiemelésére. Vagy megtörténhet az, hogy lényegesnek minősíthető életművet nem mutat be a szerző, mivel a döntő és kizárólagosnak tetsző szempont szerint egyetlen „rekeszbe” sem gyömöszölhető be. Lehetséges, hogy ez a magyarázata annak, hogy a Bíró Ferenc által feltehetőleg nagyra becsült Szentjóni Szabó László („légies-finom dalköltészete”: 329.) nem kapott (érdemelt?) külön fejezetet?

A nyelvkérdés kiemelése, a magyarnyelvűség szerepe a korszerű nemzeté válásban, a nemzettudatban – nem vitás – igen fontos fejleménye a korszaknak. Csakhogy ez nem (sem) magyar sajátosság, az 1960-as (!) akadémiai cseh irodalomtörténet „nemzeti ébredés”-t bemutató kötete legalább ilyen mértékben hangsúlyozza a hasonló cseh (irodalmi? történelmi?) korszak „nyelvi jellegét”. Miroslav Hrochnak egy magyarul is olvasható tanulmánya a cseh nemzeti „újászületés”-t úgy mutatja be, hogy európai kontextusában, párhuzamaival szemlélteti. Itt olvasható az a figyelemre méltó megjegyzés, miszerint: „Meggyőződésünk [...], hogy egy-egy nemzet sajátos és egyéni vonásait csak a többi nemzetekkel való összehasonlítás alapján lehet hitelt érdemlően meghatározni.” Alább pedig: „Bennünket most különösen az a történeti periódus érdekelt, amelyben a nemzeti mozgalom eljutott a nyelv, az etnikai sajátosságok és az elnyomott nemzeti közösség iránti tudós érdeklődéstől a nemzeti agitációs fázisáig...” Még tovább: „A politikai elnyomás és a csonka társadalmi szerkezet körülményei közt a nyelvi-kulturális követelések álltak a nemzetébredéstől törekvések tengelyében. A nyelvi és kulturális harcok a politikai küzdelmeket pótolták.” Helyezhetjük

máshová a hangsúlyokat, képviselhetünk akár ennél jóval differenciáltabb szemléletet, a nyelvkérdés előtérbe kerülése nem magyar sajátosság, igaz, a cseh irodalomban nem vezetett a nyelv fölértékelődését jelző költői virágzáshoz, irodalmi differenciálódáshoz, mint a magyarban, jóllehet a cseh és a magyar nyelvújítás neológ jellege, a cseh és a magyar prozódiai küzdelmek keletkezése és tartalma, továbbá a cseh és a magyar szótári-nyelvészeti munkálkodások és egyes műfajok meglepőnek tetsző hasonló megjelenése (mint az amazonháborúról szóló komikus eposzok Csokonainál és Hněvkovskýnál időbeli közelségben) el kell, hogy gondolkodtassanak. Az mindenesetre akár meglepőnek is tartható, hogy Bíró Ferenc könyvében egyetlen egyszer sem írja le Niederhauser Emil nevét, akinek a nemzeti megújulásokról szóló kitűnő monografikus feldolgozásában a magyar „felvilágosodás” kelet-közép-európai, kelet-európai kontextusának részletes rajzát is megjelentette volna, és ennek segítségével még markánsabb megfogalmazását adhatta volna a magyar nyelvi mozgalomnak. Emellett számomra hiányzik annak a következtetésnek levonása, hogy mit jelentett ez a nyelvi mozgalom a magyar költői nyelv fejlődésére nézve. Ugyanis, amennyiben fölértékelődik a költészet presztízse (s ennek az kétségtelen jele, hogy jóval többen írnak több verset, mint az előző korszakban, az azonban, hogy előfizetőket nehéz szerezni, hogy szeszélyes mecénások kényének, kedvének van kiszolgáltatta az író, aligha elhanyagolható tényező), a kérdés úgy folytatható: miféle költészetét? Ösztönöz-e esztétikailag magasabb rendű költészet kikísérletezésére? Összefüggésbe hozható ez azzal, hogy például Berzsenyi Dániel a nyilvánosságtól távol, önmagának, a nyilvánosság elé lépés szándéka nélkül kezd el verset írni? Lezajlik-e és hogyan a nyilvánosság szerkezetváltása, hogy Habermasnak a német XVIII. századi olvasóközönség és közvélemény alakulását bemutató könyvére hivatkozzam? Habermaséra, akinek nevét és eredményeit hiába keresem a könyvben, mint ahogy Falko Schneider *Aufklärung und Öffentlichkeit* című kötetével sem találkozom, Peter és Christa Bürger idevágó művével sem, amelyek révén talán pontosabb és elméletileg megalapozottabb tárgyalásra is (esetleg) mód nyílt volna. Igen jellemző az a megfigyelésem, hogy Bíró Ferenc lényegében folytatta az előző monográfiáját, amelynek anyagát – ismétlem – beleépítette könyvébe (rövidítve, de a módszert illetőleg semmiféle módosítást nem eszközölve), és nem annyira újragondolta a magyar felvilágosodás (klasszicizmus?) egy szakaszának elemzését, az újabb szakirodalom felhasználásával, mint inkább beleillesztette egy nagyobb periódust bemutató képbe. A Bessenyei György műveit felölelő kritikai kiadás előszavait-szövegeit figyelembe vette, de az újabb külföldi, a korszakra vonatkozó szakirodalom megállapításait (néhány név följebb) igen kevésbé. Nem is szólva a magyar irodalomelmélet és összehasonlító irodalomtudomány megújulásáról, irodalomtudományunk módszertani felfrissüléséről, váltásáról, amely ugyan nem kifejezetten Bessenyei vagy Csokonai évtizedére közvetlen vonatkozatható tanácsokkal szolgálhat, viszont irodalom és befogadás, illetőleg újítás (modernség) és hagyomány egymáshoz fűződő, egymást értelmező viszonyára vetül fény az újabb elméleti kutatások révén. Mindehhez talán (ismétlem) az eddigieknél jobban lehetett volna figyelni arra a befogadáselméleti és hatástörténeti előfeltevés-sorozatra, amelyet mindenekelőtt a német irodalomtudomány tanulmányozása segíthetett volna beépíteni a monográfiát készítő módszertani arzenáljába.

Megint csak ismétlek: nem tartom kötelező érvényűnek például a konstanzi iskola követését, nem hibáztathatok senkit, ha felvilágosodásról, a XVIII. század

alakuló közvéleményéről, irodalom és „megrendelői”-„szövetségei” viszonyáról szólva mellőzi például Kosselleck kutatásait. Csupán azon töprengök, hogy nem gyümölcsözőbb vagy inspirálóbb-e az olyan eljárás, amely jobban tekintettel van (ha már ezt jelöli meg „tárgy”-ként) arra az irodalomtudományra, amely olyan anyagra építi, és olyan anyagon szemlélteti nézeteit, amely sok tekintetben a magyarral hasonló helyzetből indult ki, illetőleg, amelynek magyar irodalmi befogadása végleg (?) megszabadíthatna a pozitivistá forráskutatás élő örökségétől; s amelynek földérintése a magyar irodalomban a recepció mikéntjét, a világ-irodalmi és hazai hagyomány találkozását, esetleges konfliktusait, „deformálódását”-t, valamint a költői nyelv és általában esztétikai frazeológia alakulását, „szerkezetét” szemléltethetné. Arról a korszakról van szó, amelyben az eredetiség még nem kapta meg azt a glóriát, amelyet majd a romantika számos alkotója-teoretikusa font köré; nemcsak az imitatio elvének életerős fennmaradása érdemel megfontolást, hanem olyan jelenség is, amelyről már volt szó: a fordítás- és adaptációkultusszal szemben állást foglaló Kármánról (elsősorban Némédi Lajos és Szilágyi Márton érdeme ez!) már tudjuk, hogy életművének jelentős része fordítás, méghozzá nem a világirodalom remekeiből készült átültetés; Csokonai-ról szintén ismeretes, hogy fordítóként sem kisebb jelentőségű, mint „eredeti” poétaként. De azt már talán e monográfia elmulasztott lehetőségei közé tartozónak minősíthetjük, hogy nem tárta föl: miként éltet tovább Kármán, illetőleg Csokonai egy, az európai irodalmak egy részében elavult, más részében még fölfedezésre váró hagyományt, más szóval: miként örökíti tovább egy műfaj emlékezetét. Kármán (s most visszatérek „mániámhoz”) fordított magyarországi német nyelvű morális lapból, nevezetesen a Windisch Károly Gottliebéből (a derék pozsonyi szerkesztő egyébként a Kármánnal jóbarát esztétikaprofesszor, Schedius Lajos apósa!), s ezen keresztül, ti. a fordításokon keresztül kapcsolódhatott a pietista örökséghez, Csokonai „anacreontiká”-ját pedig egyszer már jó lenne összevetni a XVIII. századi német anacreoni versekkel (a problémára utaltam Bíró Ferenc nagydoktori értekezésének vitáján). Johann Wilhelm Ludwig Gleim *Anacreon* című versét elemezve Klaus Bohnen mutatott rá arra, hogy e versben miképpen párosul az imitációs jelleg a költői önbemutató gondolatával, amely egy bizonyos típusú költészet öngazolási gesztusaként is értelmezhető (Goethe szerint Gleim volt az első a német irodalomban, aki az anacreoni módban szerencsésen verselt: *Költészet és valóság* 10. könyv). Amit mondandó volnék: nem azt igényeltem volna, hogy az örvendetesen élénk Csokonai-kutatás egyes anacreoni versek „pontos” mintájának eredjen nyomába, hanem pusztán annyit kockáztatok meg: Csokonai helye, jelentősége az európai irodalomban és nem utolsósorban régióink irodalmaiban az eddigieknél világosabban tetszhetne ki, ha végre látnók: hogyan folytatta (és folytatta-e egyáltalában?) a német XVIII. század anacreontikáját, és ezzel a poézissal vezetett dialógusában mi volt az ő mondanivalója, melyek voltak az ő hangsúlyai. Nemcsak magyar irodalmi szempontból lényeges ennek vizsgálata, hiszen (mint arról magam több ízben szóltam) Csokonai utóéletéhez a szlovák, a szerb irodalom is hozzájárult. S ha a *Fanni hagyományai* idézettelítettségre célzott Bíró Ferenc, megtehetné volna ezt másutt is (nemcsak, hogy ismételnem magamat, Ányos Pálnál, hanem a magyarországi neolatin költészet és a „deákosok” lírája összefüggései esetében is!). Valójában a magyar irodalom mély és termékeny európai rokonulási kísérleteiről van szó, arról, hogy nem a létező vagy nem-létező „fáziskésés” az igazi probléma, nem a korszerűség vagy korszerűtlenség bizonytalan tényezője (a Bíró Ferenc tárgyalta

periódusban egyes irodalmakhoz képest a magyar irodalom korszerűtlen, más irodalmakhoz képest korszerű, kiváltképpen, ha eltekintünk az „egyidejű egyidejűtlenségek”-től!), hanem a magyar és a világirodalom párbeszéde; recepció és hozzájárulás kölcsönösen feltételezik egymást ebben a párbeszédben, még akkor is, ha például megszámlálhatatlanul többet fordítanak németből magyarra, mint magyarból németre, a magyar irodalom inkább figyel a németre, mint a német a magyarra, s a magyarból németre fordított művek majd nem a német, hanem például a cseh irodalomban lelnek befogadóra. Félreértés ne essék: sokkal inkább egy, talán célszerűbb irodalmi, irodalomtudományi szemléletről gondolkodom, bár Bíró Ferenc könyve ürügyén, mint e könyv esetleges hiányain. Gondolkodásomban a fő helyet az foglalja el, hogy Bíró Ferenc (ha úgy tetszik) „hagyományos” korszakmonográfiát írt, a maga nemében egészen kiválót, folytatva a korszakmonográfiák sajnálatosan megszakadt sorát, és csupán azt sajnálom, hogy nem kísérte meg a radikális szakítást ezzel a hagyománnyal egy nyilván támadhatóbb, de (nem korszerűbb, pusztán újszerűbb) költészetközpontról könyv kedvéért. Irodalomtudományunk kísérletező kedve inkább a régi magyar irodalom, a XX. század és az irodalomelmélet mezején érvényesül, a felvilágosodás és a reformkor kutatói más területen jeleskednek. A magam esetlen próbálkozásai Kármán, Kisfaludy Sándor vagy Verseghy újraértelmezését tekintve csak csekély visszhangot kaptak, lábjegyzetben tudomásul vételt Bíró Ferenc-től, Szilágyi Márton Kármán-kutatásai viszont már érvényesítik a „posztmodern” szemlélet néhány elemét. Mindez természetesen nem teszi-teheti fölöslegessé a szó szoros értelmében vett filológiai vagy eszmetörténeti kutatásokat. Csak az a kérdés, hogy megállhat-e a tudós elemző a szűkebben vett filológiánál? Vagy az eszmetörténet képviselője tisztában van-e azzal, hogy költőről, költészetről szólva korlátozott érvényességű a mondandója, hiszen nem látszik tudomást venni arról, miszerint „nyelvi műalkotás” elemzése tárgya.

Bíró Ferenc korszakmonográfiája (még akkor is, ha helyesen nem vállalta az abszolút teljességet) számottevő eseménye irodalomtörténeti (köz)életünknek. Azzá teszi, hogy végigtekintette mintegy negyven esztendő irodalomtörténetét, méghozzá elfogadható, vitatást érdemlő szempontból. Ami azonban feltűnő, hogy mily kevésszer (háromszor) hivatkozik saját korábbi monográfiájára, az 1976-ban kiadott *A fiatal Bessenyei és íróbarátai* című munkára. Jóllehet megállapításait (teljes joggal) vállalni látszik, hiszen – írtam már – beledolgozta ebbe a könyvébe. Ugyanakkor nem találtam a nyomát annak, hogy az 1976-os opusról szóló kritikákra reagált volna, egészen pontosan Szajbély Mihálynak 1980-ban megjelent ismertetésére. Pedig itt lényeges kronológiai kérdések merültek föl, amelyek Bessenyei „fejlődésvonalát” módosíthatnák. Ugyancsak nem találtam annak nyomát, hogy Szilágyi Ferenc fontos közlését Bíró miként illesztette bele a Bessenyeiről szóló fejezetbe: a megtalált „Ósholmi”-ban három ismeretlen Bessenyei-mű rejtőzött. Szilágyi közlése 1990-ben (!) jelent meg, Emlékezetes számomra Julow Viktor *Fazekas Mihály* című monográfiájának második kiadása (1982), már csak azért is, mert Julow módját ejti, hogy opponensi véleménnyel, kritikával (amelyek a kandidátusi értekezésre, illetőleg egy előző könyvére vonatkoztak) vitatkozzék, miután korrekt módon idézte, és ezzel könyvét egy irodalomtörténeti jellegű diskurzusba helyezte. Julow Viktor kezdeményezésének – tudomásom szerint – nem volt folytatása, a könyvet ismertetve magam sem figyeltem föl akkor arra a lehetőségre, amelyet ez a fajta szerző-kritikus viszony magában rejt. Az irodalomtörténeti közvélekedésnek megfelelően csak szabályos-hagyományos

írő- és korszakmonográfiát tudtam elképzelni. Magam ugyan inkább a téma- és motívumtörténet, műelemzés és eszmetörténet egyeztetésén fáradoztam, majd a tanulmánykötetre emlékeztető probléma-orientált könyvvel kísérleteztem, utóbb tanulmányaimat szerkesztettem úgy egybe, hogy elméleti megfontolások és íróportrék, komparatistikai vázlatok és kutatási beszámolók egymást illusztrálják, egymásból legyenek értelmezhetők. S bár sok értékes bírálatot kaptam, könyveimnek erre a törekvésére nem figyelt föl a kritika. Bíró Ferenc könyve tárgyának megjelölésével és a következetesen végigvitt módszerrel igyekszik a megszokottól eltérni. Fő érdeme azonban nem itt található. Hanem ott, hogy Szauder József nyomában járva, de az ő kutatásai eredményeit továbbgondolva az általa felvilágosodásnak nevezett korszak szuverén látomásával szolgál, a magyar irodalom ekkor működő fő- és epizód szereplőit általában más rendben látatja, mint ahogy azt megszoktuk. Az enyémnél szabályosabb „szak”-kritika majd mérlegre teszi a mérlegre teendőket. Például morfondírozhat azon, hogy míg Bíró Ferenc viszonylag pontos korszakkezdetet jelöl meg (szokása szerint hevesen vitatva az 1772-es „szimbolikus” korszakhatárt), a korszak záródátumáról hallgat. Míg Csokonairól a kihagyások ellenére is teljes pálya-, illetőleg gondolatívét rajzol föl, Bessenyei György vagy Batsányi János esetében ezt nem tartja szükségesnek, jóllehet a „kufsteini elégiák” előbb készültek el, mint a *Halotti versek* Csokonaitól. Vagy: míg Bessenyei színművei a pályaképbe is be vannak ágyazva, a Csokonaiéi onnan kitértek, más rend szerint tárgyaltnak. Ilyen és ehhez hasonló „következtelenségek” másutt is előfordulnak, melyeket a magam részéről olykor meg tudtam magamnak magyarázni, olykor nem. Ha nem hagyományos lenne ez a korszakmonográfia, bizonyára több érvelés találnék a szerző eljárásának védelmére. Számomra alig (inkább sehogy sem) értelmezhető módon elmarad a könyv végéről az összegzés, a konklúzió. „Szabálytalan” korszakmonográfia esetében ezt aligha lenne jogos számonkérő hangsúllyal emlegetnem, de Bíró Ferencé nem az. A magam ötletei szerint vagy azért nincsen „zárófejezet”, mivel a korszak befejezését jelző időpont kijelölése nem lehetséges, Csokonai halálával nem fejeződik be egy korszak (Fazekas teljes pályaképét kapjuk!), Csokonai csak annyira „összegző”, szintetizáló költője a korszaknak, mint például Batsányi vagy maga korábban Bessenyei (és ugyanolyan mértékben nyit új utakat, még akkor is, ha jónéhányan ezt nem látják vagy nem hajlandók meglátni a kortársak és a közvetlen utódok közül), vagy azért nincsen, mivel a kötet anyaga elsősorban és mindenekelőtt a könyv „tárgy”-át kijelölő nyitófejezetet értelmezi az egyes költőportrék vagy a műfaji fejezetek révén. Felmerült előttem még az is, hogy a sokféle tartó költői pályák egybefogása csak a határozottan megadott szempont érvényesítésével lehetséges, de itt nem teljes költői pályákról van szó (sok esetben), hanem pusztán élet- és pályaszakaszokról, amelyekhez képest a további élet- és pályaszakasz más problémákat vethet föl, más stílustörekvések megjelenése színezhetsé. Csakhogy Bíró Ferenc lemondott a stílustörténeti vizsgálódásról (figyelmen kívül hagyva Pór Péternek németül megjelent könyvét a korstílusról), mint koncepciójába nem illőről. Bármily szorgalommal is keresek magyarázatot a zárófejezet elmaradására, hiányérzetem megmarad, Csokonai Vitéz Mihály kiemelésében egyetérték a szerzővel (bár másért), de azt nem hiszem, hogy ennyire egyedül állt volna (poétikailag, stílustörténetileg), mint ahogy azt a könyv sugallja.

Bíró Ferenc végül is a XVIII. század hatvanas esztendeivel kezdődő és Csokonai halálával (1805) befejeződő évtizedeket tekinti a magyar felvilágosodás irodalmá-

periódusának (néhány esetben természetesen betarthatatlan a mereven kijelölt korszakhatár). Nemcsak az a problémám, hogy például a *Tariménes utazása* kiesik, hanem még abban sem volnék teljesen bizonyos, hogy a „felvilágosodás” sokféleképpen értett terminusával megnyugtató módon „lefedhetjük”-e a korszak valamennyi lényeges (irodalmi) jelenségét. Nem élt, létezett-e a felvilágosodás eszméivel vitatkozó, attól eltérő (irodalomra vonatkozó) eszme az adott periódusban? Végül is az irodalom került kevésbé hangsúlyos, a felvilágosodás (amely eszmei-bölcseleti fogalom) a hangsúlyosabb helyre.

Nem mondok önmagamnak ellent, amikor (váratlan fordulattal?) azt állítom, nem bizonyos, hogy ez olyan nagy baj. Bíró Ferenc a maga megjelölte célkitűzést igyekezett elérni, ehhez szüksége volt csábító vonzások megkerülésére, jó adag önkorlátozásra. Hogy sokkal inkább a magyar felvilágosodás íróinak eszmetörténetét kaptuk meg, s nem a magyar felvilágosodás irodalmának historikumát, számomra talán sajnálatos, de a magyar irodalomtudomány számára feltehetőleg nem sajnálatos fejlemény. Ugyanakkor nem titkolhatom örömet, hogy ez a könyv megjelent, most már – végre! – van mihez illeszteni nézeteimet, van mivel vitatkozni, nem adatokkal, műelemzésekkel, hanem egy korszak egészére kiterjedő koncepcióval. Bíró Ferenc monográfiája több évtizedes kutatást teljesít ki, nem lezár, hanem vitára, együttgondolkodásra hív. Még akkor is, ha maga zárt rendszerben gondolkodik. Korszakmonográfia, ismétlem a szerző önmeghatározását, bár nem kétlem, hogy kézikönyvként fog funkcionálni. A korszakmonográfia számomra hasonlatos a XIX. század realista regényeihez. Egyenes vonalú, előre kijelölt pályán mozgó cselekményt ad, a szerző kezében tartja, és egy pillanatra sem engedi el a cselekményt mozgató szálakat, meglepetésre nemigen számíthatunk. És csak titokban valljuk be magunknak: jó olvasni, szívesen lapozgatunk bennük, becsüljük a szerző roppant tudását, kor- és emberismeretét. Gyakran fordulunk hozzájuk, mert tartós anyagból készültek. De azt azért tudjuk, hogy manapság sokan, nem is a legérdemtelenebbek, „más pennával írnak”...